

Réka Bozzay

Hongaarse studenten aan de Leidse universiteit in de vroegmoderne tijd

Inleiding

De *peregrinatie* - reis en studie in het buitenland - begon al vóór de reformatie; de verschillende katholieke, kerkelijke organisaties maakten er gebruik van. Er is een enigszins overdreven veronderstelling dat tussen 1365 en 1526 alleen al aan de universiteit te Wenen 7000 studenten uit Hongarije studeerden, en aan de universiteit te Krakow in twee eeuwen tijd voor de slag bij Mohács 1500 studenten werden ontvangen. “Men moet er rekening mee houden”, schrijft István Rác, “dat naast de protestanten ook katholieken buitenlandse universiteiten bezochten, maar niet in zulke mate als de volgelingen van het nieuwe geloof. Terwijl in de zeventiende eeuw 5000 protestantse jongelui aan buitenlandse universiteiten studeerden, bezochten slechts 3500 katholieken buitenlandse universiteiten. Deze laatsten reisden in een andere richting: zij studeerden aan de universiteiten te Wenen, Graz, Praag, Olmütz en Rome.”¹

Waarom was het noodzakelijk om naar het buitenland te reizen en daar af te studeren? “De algemene vergadering van de gereformeerde kerkprovincie aan de overkant van de Tisza stelde in 1810 op”, dat “hier in het Collegium, waar de studenten enkele jaren studeren, er geen toebereidselen voor kunnen worden gemaakt, waarmee de studenten meteen in predikerdienst kunnen treden. Daarom hadden onze ijverige

voorvaderen al aan het begin van de Reformatie bevolen (en tot dan toe opgevolgd) dat onze studenten die in predikerdienst wilden treden, aan buitenlandse universiteiten moesten studeren. Zij moesten hun best doen om daar af te studeren, de noodzakelijke boeken te leren kennen en die boeken te verkrijgen.” De studenten hadden namelijk geen mogelijkheid om thuis aan universiteiten te studeren, omdat er geen protestante universiteiten, ja zelfs geen katholieke, met een vaste basis waren. Na verschillende Middeleeuwse pogingen – de universiteit van Lodewijk de Grote in 1367 in Pécs, de universiteit te Óbuda van Sigismund in 1389 en de universiteit in Pozsony (Bratislava) van Matthias in 1467 – legde Péter Pázmány het fundament van de eerste onafgebroken functionerende katholieke universiteit in 1635 in Nagyszombat. Zij is de voorloper van de Loránd Eötvös-Universiteit in Boedapest. Deze universiteit wordt door Dániel Ercsei (de beroemde professor van het college te Debrecen) de “Hongaarse universitas”, genoemd, die bijzonder was, omdat ze tot het begin van de 19de eeuw de enige universiteit in Hongarije was. Overigens konden hier geen protestanten ingeschreven worden.

In de tijd van de Hongaarse standenstaat waren de scholen de bemiddelaars voor het hoogste opleidingsniveau: de katholieke universiteit en de tot de verschillende kerkgenootschappen behorende academies. Deze laatste schoolsoorten waren instituten van hogeschoolrang, en het was typerend voor deze academies dat men daar een volledige filosofische en een gedeeltelijk theologische opleiding kon krijgen.

Protestante studenten moesten, indien ze aan een universiteit wilden studeren, niet alleen hun vaderland verlaten, maar ook de grenzen van de Habsburgse Monarchie, hoewel er wel meer universiteiten binnen de monarchie waren. Naast de onafgebroken werkende universiteiten te Wenen en Praag werden ten tijde van de Contrareformatie, nieuwe universiteiten gesticht: in Graz (1568), in Innsbruck (1677) en in Wrocław (1702). Al deze universiteiten waren echter in handen van de katholieken, en daarom mochten er geen protestanten studeren. In Zevenburgen wilde vorst Gábor Bethlen het Collegium te Gyulafehérvár een universitaire rang geven, wat niet lukte. Het idee van een protestante universiteit dook pas in de tijd van de Verlichting op, tijdens de heerschappij van Maria Theresia, maar kon pas later, in 1821, met de stichting van de protestante theologische faculteit aan de universiteit te Wenen, verwezenlijkt worden. Hiermee verloor de westelijke peregrinatie haar doel. Daarom kan deze gebeurtenis als tijdsgrens van de

culturele migratie gezien worden. Het is mogelijk dat niet de beslissing van de koning de achtergrond van de tolerantie tegenover godsdienst vormde, maar de vrees voor subversieve westelijke ideeën en financieel verlies.²

Als keuzemogelijkheid had zich de oplossing aangediend, zich met de inheemse collegia tevreden te stellen, en er niet aan vast te houden dat de prediker in het buitenland zou afstuderen. Dit feit zou echter niet alleen een terugval van het beroepsniveau hebben betekend, maar tevens het losraken van de protestante gemeenschap van het continent, ja zelfs de isolatie van de Hongaarse cultuur van de Europese geestelijke stromingen.

De politiek van de Habsburgers probeerde, met het invoeren van het paspoort in 1725, de protestante peregrinatie te beperken. Deze poging leverde geen resultaat op en in de protestante collegia werd de reis naar het buitenland als een integraal onderdeel van de inheemse opleiding gezien, waarbij de vereisten van de collegia aan de vereisten van de buitenlandse universiteiten werden aangepast.

Om de opleiding van de protestanten te verwezenlijken, moest aan de ene kant de inheemse kring, en aan de andere kant de kring van de Monarchie doorbroken worden.³

In de 16de–17de eeuw hebben de verschillende protestante kerken vele nieuwe universiteiten gesticht. In het Duitse Keizerrijk gaat het om Jena (1558), Halle (1694) en Göttingen (1737) – deze universiteiten waren luthers; in Schotland om Edinburgh (1583), in Zwitserland om Zürich en om Bern – gereformeerde universiteiten. Hierbij moet nog opgemerkt worden, dat in Nederland pas in de tijd van de Reformatie het fundament van de protestantse universiteitsstichting werd gelegd, en binnen driekwart eeuw werden zes gereformeerde universiteiten en hogescholen van niveau gesticht: Leiden (1575), Franeker (1585), Groningen (1614), Amsterdam (1632), Utrecht (1636) en Hardewijk (1648).⁴

1. Basis en hoger onderwijs in Leiden

Volgens Willem Otterspeer verschilde de Leidse universiteit niet alleen in haar organisatie en instituties, maar ook in haar vorm van het onderwijs van de Middeleeuwse universiteiten. Aan de universiteit van Parijs, maar ook aan verschillende andere universiteiten die naar het voorbeeld van deze universiteit werden gesticht, werden school- en wetenschappelijke kennis onderwezen. Het leermateriaal zelf was weinig

samenhangend en ordentelijk. De artesfaculteit was een heterogene eenheid die weinig binding had met andere vakken en nauwelijks met de hogere faculteiten verbonden was.

Willem van Oranje had reeds de bedoeling om niet alleen een universiteit, maar ook een school voor jongens, een “schola puerilis”, te stichten. In die school, zouden de jongelui onderwezen worden in de beginselen van het Grieks en het Latijn, de retorica en de logica. Deze plannen werden echter niet uitgevoerd. De stad beschouwde de stichting van een school als haar eigen aangelegenheid, en stichtte de grote of Latijnse school. Al snel na de stichting van de Republiek ontwikkelde de Latijnse school zich tot een vooropleiding van de universiteit. De Leidse universiteit vervulde in de eerste eeuw van haar bestaan daarom nog steeds de gemengde functie van Latijnse en hogeschool. Het onderwijs stond duidelijk in het teken van de artes. In de artes werden de meeste studenten ingeschreven, in de eerste vijftig jaar gemiddeld vijfenvijftig. Een belangrijk probleem was echter dat zich bij de propedeuse nauwelijks hogere faculteiten aansloten. De inschrijvingen aan de universiteit in de jaren ‘70 van de zeventiende eeuw – vooral in de artesfaculteit – liepen terug. De curatoren en de universiteit herformuleerden daarom hun wensen: het Latijn moest worden verbeterd en er moest meer retorica en logica op de Latijnse school komen. Verder moest er voor de universiteit een toelatingsexamen worden afgelegd, een toelatingbewijs voor de hogere faculteiten, en moest er controle komen op de vorderingen, via responsiecolleges. Ten slotte achtte men een streng examen vóór de promotie noodzakelijk.⁵

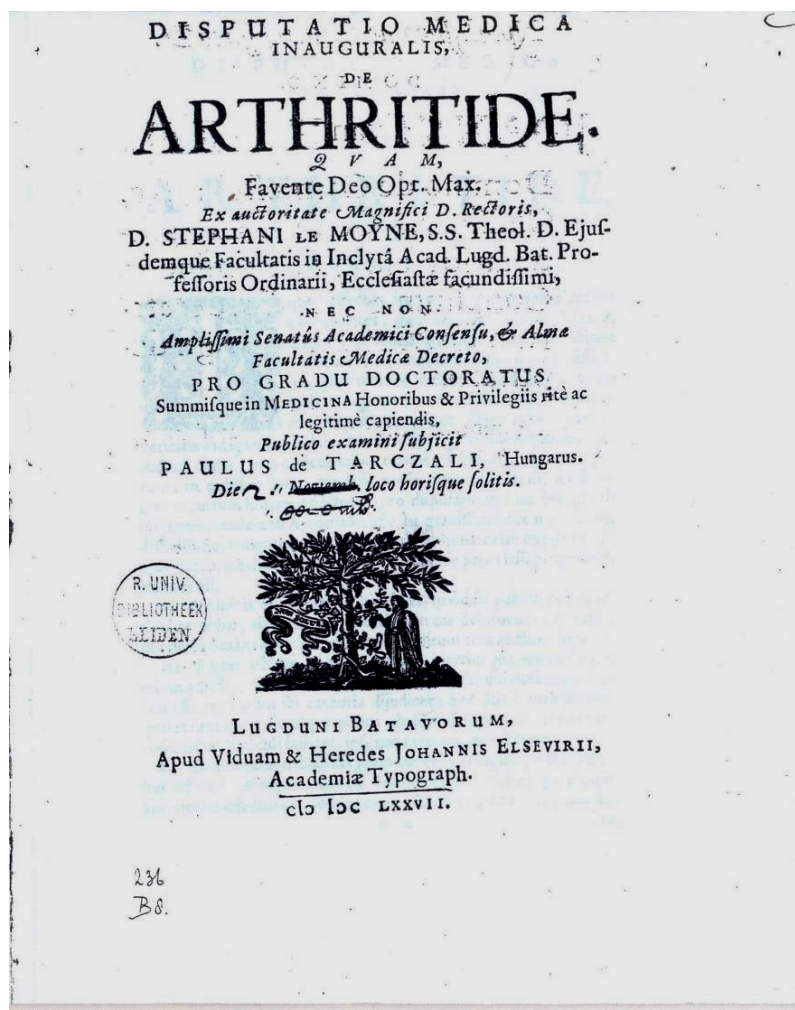
2. Studeren in Leiden

2.1 *Het academisch jaar*

Het academisch jaar begon op 8 februari en na dit begin kon men zich nog enkele weken lang laten recenseren. Het was de studenten toegestaan zich nog later in te schrijven: Hongaarse studenten lieten zich het hele jaar door inschrijven. Studenten die direct vanuit Hongarije naar Leiden kwamen, reisden bijvoorbeeld in de lente en kwamen in de vroege zomer aan, degenen die vanuit Duitse of vanuit andere Nederlandse universiteiten kwamen, lieten zich op andere tijdstippen inschrijven.

Onderwijsdagen en vakanties werden door statuten van de rector, door

assessoren en door curatoren in overleg met de burgemeester vastgelegd (§ 26).⁶ De universiteit kreeg een kalender met vakanties en 'heylige dagen', die gebaseerd was op die van het Hof van Holland: 8 februari, twee weken met Pasen en twee weken met Pinksteren, in de zomer van 17 juli tot 31 augustus en twee weken met Kerstmis (van 22 december tot 6 januari). Regelmatig kwamen er nog enkele buitengewone, vrije dagen bij vanwege de enorme koude, een sectie in de anatomie, begrafenis etc.⁷

2. 2. *De lessen*

De lessen waren zogenaamde '(prae)lectiones publicae'. Ze waren gratis toegankelijk voor iedereen die zich had ingeschreven (of zich had laten recenseren). Vanaf 1587 kende de universiteit een 'biljet', een 'series lectionum', dat elk jaar op 1 oktober en 1 maart vervangen werd.⁸

De gunstigste tijden werden gereserveerd voor gewone professoren; de buitengewoon hoogleraren hielden vroeg 's ochtends of laat 's middags college. 's Woensdags en 's zaterdags waren er geen gewone lessen; op die dagen vonden de disputen, tentamens plaats.⁹

Privaatcolleges werden meestal thuis gegeven, door privépersonen. Pas in 1608 bepaalden de curatoren dat niemand (aan de universiteit of buiten de universiteit) zonder toestemming van de rector privaatcholleges mocht geven. In 1612 werd dit besluit herhaald: wie er colleges wilde geven, moest hiervoor toestemming van de rector en van de curatoren krijgen, en deze colleges mochten alleen op woensdag en op zaterdag worden gegeven. In 1631 werd het niet-professoren door de curatoren en burgemeesters verboden, colleges te geven zonder toestemming van de rector en de betreffende faculteit.¹⁰

Uit de bronnen is bekend dat Hongaren bij particulieren leerden, die hen zelf lessen gaven. Gábor Haller leerde tijdens zijn verblijf in Leiden vreemde talen (Frans en Duits),¹¹ de meester, die hem les gaf, betaalde hij 12½ gulden. Een andere meester, de heer Cornu, gaf hij 3 daalders, omdat er aritmetica leerde.¹² Op een andere plaats schreef hij dat zijn meester 12 daalders kreeg voor de maandelijkse les.¹³

Zonder vergunning onderwees Sámuel Fájti thuis logica, iets waar professor Van Musschenbroek, hoogleraar aan de filosofische faculteit, bij de senaat over klaagde. De senaat gaf de pedel de opdracht, Fájti te verzoeken om studenten noch thuis, noch ergens anders te onderwijzen.¹⁴

2. 3. *Tentamina, disputaties, dissertaties*

2. 3. 1. *Magister, licentiaat, baccalaureaat*

In de stichtingsoorkonde en in de statuten hadden de staten en de stadhouder voor het afstuderen aan de artes faculteit de magistergraad, en voor de andere faculteiten de doctorsgraad voorgeschreven. Vanaf 1580 werd de promotie tot het licentiaat, vanaf 1596 die tot het baccalaureaat ingevoerd,¹⁵ maar tot nu toe zijn er geen verwijzingen te vinden m.b.t. de

Hongaarse studenten, dat deze de laatstgenoemde academische graad ook daadwerkelijk verkregen hebben.

2. 3. 2. Disputaties

“Naast ‘lectiones’ en ‘praelectiones’ maakten ook ‘disputationes’ een vast onderdeel van het onderwijs uit. Bij deze ‘twistgesprekken’, die als uitgangspunt een schriftelijk stuk hadden - gedrukt of ongedrukt - verdedigde een student (‘defendens’ of ‘respondens’) een aantal stellingen tegen argumenten van andere studenten (‘opponentes’), onder leiding van een preses, vrijwel altijd een professor. (...) De auteur van de stelling was meestal niet, zoals men lang dacht, de preses van de disputatie, maar de defendens zelf. (...) De functie van de preses was die van scheidsrechter. (...) Ze [de disputaties] vonden meestal plaats op woensdag of zaterdag, meestal ’s morgens om negen uur, en aanvankelijk in het auditorium van de theologen, later ook in het auditorium van de juristen.”¹⁶

Disputen zijn gepubliceerd, zo weet men, over de studie van studenten bij bepaalde professoren -> onduidelijk geformuleerde zin. De studenten moesten de publicatie zelf financieren, maar vanuit universitaire bronnen zijn namen van Hongaren bekend die van de universiteit geld kregen voor de publicatie.¹⁷ In de gedrukte disputen zijn namen van inheemse weldoeners opgesteld en carmina van de medestudenten ingebonden.

De praktijk van het disputeren maakte ook aan de Leidse universiteit een belangrijk onderdeel uit van de studie van Hongaarse studenten. De meeste twistgesprekken ontstonden op het gebied van de theologie, maar veel Hongaaren verdedigden ook filosofische en medische thesen; verder zijn er enkele natuurwetenschappelijke disputen bekend en we kennen ook een juridisch dispuut. Het was gebruikelijk dat studenten tijdens hun studie in Leiden in verschillende wetenschappelijke gebieden disputeerden, bijvoorbeeld Márton Karcagújszállási in de theologie,¹⁸ in de natuurwetenschappen¹⁹ en in de geneeskunde²⁰, of Sámuel Köleséri junior in de natuurwetenschappen²¹ en in de filosofie²², of Pál Hunyadi in de theologie²³ en in de filosofie.²⁴

2. 3. 3. Promotie

Het eerste doel van de buitenlandse studie was het verkrijgen van een academische graad. Er was een leeftijdsgrens van de promotie: in 1587 werd de grens op 25 jaar en twee jaar later op 28 jaar gesteld,²⁵ maar deze grens werd niet altijd streng gehandhaafd. Hoewel de

doorsneeleeftijd van Hongaarse peregrini in de tijd van hun inschrijving boven de 23 jaar was, waren de meeste promovendi jonger dan 28 jaar, Sámuel Köleséri junior was bijvoorbeeld pas 19 jaar tijdens zijn promotie (1681).

In de loop van de twee eeuwen, vanaf het moment dat de Hongaren in Leiden kwamen studeren, nam het totale aantal gepromoveerden – zowel Hongaren als niet-Hongaren – toe; tot het laatste kwart van de achttiende eeuw steeg dit aantal tot 44% van alle studenten.²⁶ Deze toename onder Hongaren niet te bewijzen; voor 1649 is er geen promotie bekend, tot de eeuwwisseling vonden er vijftien promoties plaats, uit de 18de eeuw zijn negen promoties bekend. De laatste Hongaar die zijn doctorsgraad verkreeg, was József Balogh, in 1779.

In het algemeen kan men vaststellen dat een promotie – als men het totale aantal Hongaarse peregrini bekijkt – er zeker niet altijd in zat. Toch is aan de data te zien dat “de betekenis van de promotie” in de verschillende wetenschappelijke gebieden verschillend was. Aan de universiteiten van Franeker en Utrecht – net als aan de Leidse – promoveerden de meeste Hongaarse peregrini in de geneeskunde, terwijl er maar heel weinig inauguraaldissertaties in de theologie of filosofie bekend zijn. De oorzaak hiervan kan zijn dat, als een dominee in een gemeente ging werken, het behalen van een academische graad niet noodzakelijk was; een tentamen m.b.t. het domineeambt was ook voldoende.²⁷ De meeste tot nu toe bekende dissertaties werden in de zeventiende eeuw verdedigd; veel minder dissertaties zijn bekend uit de achttiende eeuw. Een verklaring hiervoor kan zijn dat men in de achttiende eeuw meer belangstelling toonde voor de natuurwetenschappen. Er kwam een specialisatie binnen de natuurwetenschappelijke vakken – ook in de geneeskunde. Verder garandeerde de graad van doctor de artsen een bredere, maatschappelijke waardering t.o.v. andere mensen met een medisch beroep, zoals vroedvrouwen en chirurgen. Alleen de gepromoveerde artsen mochten als stadarts werken. De maatschappelijke waardering kon een belangrijke reden voor de promotie zijn, omdat de meeste studenten geneeskunde niet altijd uit een adelsfamilie stamden. Onder de Hongaarse peregrini in Leiden waren de edellieden vooral juristen;²⁸ theologen die niet van adellijke afkomst waren, werden sinds de heerschappij van Gábor Bethlen in de adelstand verheven.²⁹

In Leiden ontstaan de Hongaarse medische dissertaties in de tijd van Boerhaave (een uitzondering was de dissertatie van József Balogh, die in

1779 in de botaniek promoveerde), terwijl aan de twee andere universiteiten door de hele eeuw heen medische dissertaties werden verdedigd. Aan twee andere universiteiten – in Harderwijk en Groningen – zijn ook nog promoties van Hongaren bekend. In Harderwijk, waar minder Hongaren studeerden dan in Groningen, werden meer inauguraaldissertaties (7) verdedigd dan in Groningen (3), omdat hier de promotie goedkoper was. In vergelijking met de andere vakken promoveerden in Harderwijk de meeste studenten op geneeskunde.

Hoewel de meeste juristen in Leiden studeerden, promoveerde Gáspár Enyedi, in Utrecht in de rechten.³⁰ (Alle andere Hongaren die in de rechten promoveerden, zijn onbekend.)

De promoties van Leiden werden niet overal erkend; in Frankrijk werden, na aandringen van de staten, ook aan de studenten van Leiden dezelfde rechten door de koning verleend als aan de studenten van andere buitenlandse universiteiten.³¹ In Hongarije werden de Leidse en ook andere Nederlandse promoties zonder enkele voorwaarde geaccepteerd.

3. Bestudeerde vakken

3. 1. Verandering van de vakken in de loop van de tijd

Op grond van de immatriculatie- en recensielijsten werd vastgesteld dat het door Hongaren meest gekozen vak de theologie was, hoewel het aantal mensen dat in Leiden theologie studeerde vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw terugliep: van 1623 tot 1671 studeerden er 277 mensen aan de theologische faculteit, schreven zich daar van 1672 tot 1711 slechts 82 mensen in en in de daaropvolgende periode daalde dit getal tot 20. Een gelijke tendens kan ook bij de andere, universitaire immatriculaties worden vastgesteld, waarbij tevens een markante breuk tussen de tweede en derde periode van de Hongaarse peregrinatie in Leiden te zien is. In het hieropvolgende tijdperk bleef het aantal studenten ongeveer gelijk. Van een soortgelijke, maar niet zo drastische kloof schijnt ook bij de inschrijving aan de “artes” faculteit sprake te zijn geweest; na de tweede periode lieten steeds minder studenten zich inschrijven. De registratie aan de rechtenfaculteit bleef buiten de laatste periode beneden de negen tot elf personen. De enige faculteit waar het aantal Hongaarse studenten toenam, terwijl aan de andere faculteiten steeds minder Hongaren studeerden, was de medische faculteit.

Het opvallend lagere aantal theologie-registraties kan verklaard

worden door de afnemende inschrijvingen, zowel aan de Leidse als aan andere Nederlandse universiteiten: omdat minder studenten zich lieten inschrijven en de overgrote meerderheid van de studenten sowieso theologie studeerde, schijnt het logisch te zijn dat ook het aantal theologen afnam. Het is interessant te onderzoeken wat de meerderheid van de niet-theologiestudenten aan de Leidse universiteit studeerde: ongeveer 2/3 van alle studenten studeerde rechten en “artes” en bijna de helft van de toekomstige artsen werd in Leiden geïmmatriculeerd. Dit kan door de goede wetenschappelijke reputatie van de universiteit op alle disciplines komen, maar ook door de confessionele vrijheid³² van de niet-theologen worden verklaard.

Hoewel Leiden de eerste protestante universiteit van de noordelijke provincies was, bleef het aantal theologen aan de universiteit lager – ca. 14-20% van alle registraties – vergeleken met de andere faculteiten.³³

De volgende tabel laat het aantal studenten in de vijf tijdperken zien op grond van hun eerst gekozen vak. Tussen haakjes staat het aantal van de niet-geïmmatriculeerden.

Vakken	1575-1622	1623-1671	1672-1711	1712-1758	1759-1795	totaal
theologie	0	276 (1)	82	61	46	465 (1)
rechten	0	9	11	8	2	30
geneeskunde	0	8	16 (1)	14 (1)	3	41 (2)
natuurwetenschappen	0	1	0	0	1	2
„artes“	3	22	14	7 (1)	2	48 (1)
geen vermelding van een gestudeerd vak	1 (1)	18 (6)	21	12	6	59 (6)
totaal	4 (1)	334 (7)	144 (1)	102 (2)	60	645 (10)

Het aantal studenten op grond van hun studierichting

3. 2. De studie van de filosofie

De filosofische faculteit was voor de filosofische disciplines verantwoordelijk – logica, fysica, ethica, en tot het midden van de zeventiende eeuw niet officieel onderwezen metafysica – maar ook voor Latijn, Grieks, wiskunde, Hebreeuws, geschiedenis en (in Leiden) Arabisch. De leden van de faculteit werden door de curatoren en burgemeesters gekozen en benoemd, en zij onderwezen als professor ordinarii en extraordinarii. “Nadat de leerlingen zich aan de hand van Vergilius en Cicero, Homerus en Aristophanes de Latijnse grammatica eigen hadden gemaakt, volgde een jaar lang retorica, vervolgens een jaar dialectica, een jaar mathematica en een jaar fysica en ethica, allemaal aan de hand van klassieke auteurs.”³⁴

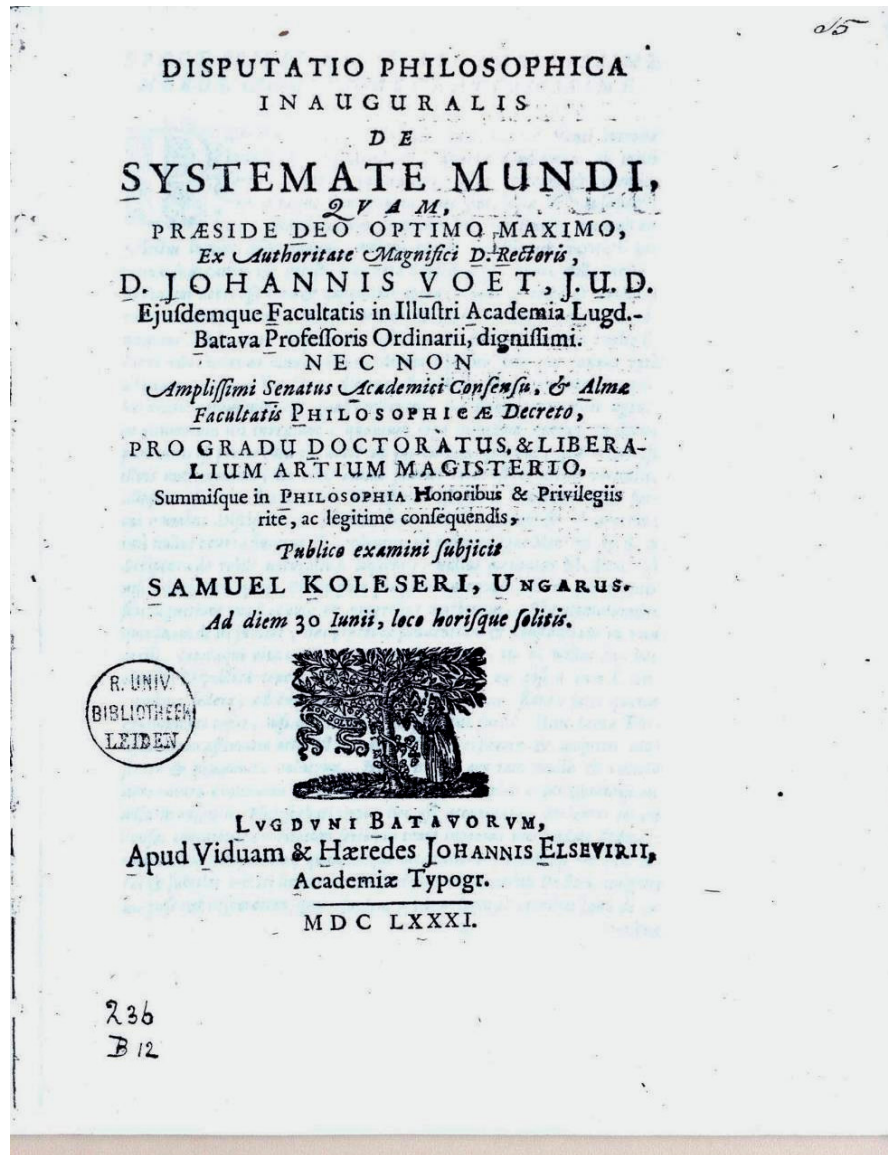
Onder de Hongaarse studenten was de studie van de filosofie heel populair. Omdat ze van huis uit over grondige filosofische kennis beschikten, hoefden ze niet de hele propedeuse te volgen. Ze kenden Latijn en Grieks en leerden op de inheemse colleges klassieke auteurs kennen. Toen Hongaren zich in Leiden immatriculeerden of recenseerden, vermeldden ze vaak in de immatriculatielijsten in plaats van de filosofie een A (“Artium liberalium studiosus”) of L („Litterarum studiosus“), Ling. Orient. („Linguarum Orientalium studiosus“), Polit. („Politics studiosus“), Math. („Mathematicae studiosus“), of Phys. („Physices studiosus“).

3. 2. 1. Filosofische disciplines

3. 2. 1. 1. Geschiedenis en oosterse talen

Tot nu toe bleef er één historisch dispuut van János Szilágyi Püspöki bewaard over de oorsprong, de toename en de verschillende veranderingen van publieke zaken (*Disputatio politica De origine, incrementis & variis rerum Publicarum Mutationibus*), dit werd in 1655 onder het voorzitterschap van Georgius Hornius verdedigd.³⁵

Aan de theologische, en later ook aan de filosofische faculteit, studeerde János Kőrösi Úri. In een brief wendde hij zich op 2 augustus 1763 tot de curatoren van de universiteit om hem de toegang tot de oosterse manuscripten van de bibliotheek te verlenen, waar hij een catalogus van wilde samenstellen. Verder heeft hij de curatoren verzocht oosterse talen te mogen onderwijzen.³⁶ Na rijp beraad besloten de curatoren en burgemeesters (na een bespreking met de professor J. J. Schultens en de bibliothecaris Gronovius) zijn verzoek af te wijzen.³⁷ Later werd Kőrösi Úri

van de universiteit Oxford verzocht of hij hier in de bibliotheek de oosterse manuscripten wilde catalogiseren.

3. 2. 1. 2. Logica en ethica

De logica, waar alle studenten mee kennis moesten maken, was de basis voor de universitaire propedeuse. Het onderwijs bleef puur aristotelisch en bleef trouw aan het Organon. Een werk van Máté Csanaki uit 1625 is ook op deze wijze ontstaan. Csanaki schreef over de aristotelische logica van Keckerman, die zich in die tijd ook in de Hongaarse gereformeerde colleges verspreidde.³⁸ Aan de basis van een duidelijke verandering van de sterk aristotelisch gekarakteriseerde natuurfilosofie stond Adrianus Heereboord, die in 1640 tot professor van de logica werd benoemd. In zijn onderwijs bleef het uitgangspunt Aristoteles, maar reeds onder zijn voorzitterschap werden cartesiaanse disputen verdedigd:³⁹ Pál Diószegi Kalmár verdedigde in 1652 een disputatio logica over de ordening en combinatie van logische argumenten (*De ordine & combinatione argumentorum logicorum*) en in 1654 een voortzetting over de combinatie van de axiome (*De combinatione axiomatum*).⁴⁰ In datzelfde jaar disputeerde István K. Csengeri over de aanwending van het menselijk vernuft in de theologie (*De Usu rationis humanae in Theologia*),⁴¹ Mihály K. Báthori argumenteerde over het verschil van de dingen (*De distinctione rerum*),⁴² Sámuel Köleséri senior schreef in 1655 over de regels van de wetenschappen (*De Legibus Scientificis*)⁴³ en Bartholomeus Bausner hield in 1654 een metafysisch dispuut (*De Metaphysices Definitione*).⁴⁴

In de ethica, een ander discipline van de filosofie, werd in 1628 Johannes Bodecherus Benningius – die jaren later voor de natuurkunde verantwoordelijk werd – tot professor benoemd.⁴⁵ Onder zijn voorzitterschap disputeerde bijvoorbeeld János Dániel Vargyasi in 1631 over de kracht (*De Fortitudine*).⁴⁶

In de jaren '70 en '80 van de zeventiende eeuw zijn nog andere filosofische werken ontstaan die zich met theologische kwesties bezighielden. Onder Burcherus de Volder verdedigde bijvoorbeeld János Enyedi in 1671 een dispuut over de ziel (*De Anima Humana*),⁴⁷ Mihály Eperjesi over God (*De Deo*)⁴⁸ en disputeerde in 1681-1681 Sámuel Köleséri junior over het onderwerp “Tegen de Atheïsten” (*Contra Atheos*).⁴⁹ Ook schreef onder zijn leiding Sámuel Szatmárnémeti in 1682 over de standvastigheid van de ziel (*De Perenni Duratione Mentis*)⁵⁰ en Mihály Vári in 1684 over de natuur en modus van intellectuele zaken (*De Natura & Modo praesentiae Rerum Intellectualium ductu viae Analyticae*

investigatum).⁵¹

3. 2. 1. 3. Natuurwetenschappelijke studies

Natuurwetenschappen waren, evenals natuurkunde, wiskunde, scheikunde, in het begin van de zeventiende eeuw geen zelfstandige disciplines; ze werden binnen de filosofie onderwezen. De nieuwe natuurwetenschappelijke ideeën en praktijken verschenen in de zeventiende eeuw en begonnen hun invloed ook in Leiden uit te oefenen. Ze hadden hun oorsprong in de “fysiek” of “natuurfilosofie”. Op het continent was de filosofische faculteit als propedeuse voor de hogere wetenschappen bedoeld, haar materiaal was geschreven voor jongens van tien jaar en ouder.⁵²

Onder de Hongaren in Leiden kozen ook velen voor de filosofie, maar bij alle acht⁵³ kan men zeker vaststellen dat ze zich ook met natuurwetenschappen bezighielden. Ze werden als studenten wiskunde of natuurkunde geïmmatriculeerd, hun gedrukte disputen zijn bekend of ze schreven – net als István Hatvani in zijn biografie – over astronomische experimenten. Leidse mechanici, die ook met de universiteit verbonden waren, waren belangrijk, ook in het Hongaarse natuurwetenschappelijke onderwijs: het Gereformeerd College te Sárospatak kocht van hen instrumenten voor natuurwetenschappelijke experimenten.

3. 2. 1. 3. 1. Natuurwetenschappers in Leiden en hun Hongaarse studenten

Het onderwijs van de fysica was oorspronkelijk nauw verbonden met de tekst van Aristoteles. De metafysica bleef een problematisch vak. Hoewel er al eerder metafysische stellingen verdedigd waren, ging de eerste cursus over de eerste twaalf boeken van Aristoteles’ ‘*Metaphysica*’.⁵⁴ Onder Hereboord disputeerde bijvoorbeeld János K. Debreczeni (1654) over de oorsprong van de vormen van het materiaal (*De Formarum Materialium origine*).⁵⁵

In 1653 werd Johannes de Raey in de natuurkunde benoemd. Volgens zijn natuurfilosofische opvatting - die tegenover die Heereboord stond - waren de cartesiaanse ideeën belangrijk. János Köpeczi hield zijn dispuut in twee delen (1666) – onder het voorzitterschap van de Raey – over de kometen (*De Cometis*)⁵⁶ en István Pataki disputeerde over de zon (*De solis in Apogaeo, cum distat a Terra magis, calore intenso, & in Perigaeo, cum eidem propinquior est, valde reisso*).⁵⁷ Onder zijn voorzitterschap disputeerde herhaaldelijk ook Márton Dési in 1666 over het zicht (*De Visu*).⁵⁸ In het eerste deel van dit werk beschreef hij de lichttheorie van Descartes, in het tweede deel bekritiseerde hij de oude theorie, gebaseerd op

de voorstellingen van Descartes. De naam van Descartes verscheen niet in dit werk, vanwege de dubieuze beoordeling van de cartesiaanse ideeën in die tijd.⁵⁹

Arnoldus Geulincx, die vanuit Leuven naar Leiden kwam, doceerde vanaf 1659 aan de filosofische faculteit. Zijn student, Pál Hunyadi, schreef bijvoorbeeld over een astronomisch bepaald verschijnsel – de eb (*De Reciprocatione Maris*)⁶⁰; evenzeer op astronomische waarnemingen was het dispuut van Márton Szilágyi Tönkö gebaseerd; deze schreef in 1669 over de in het universum zichtbare lichamen (*De corpore in universum spectato*).⁶¹

In het natuurwetenschappelijk denken was het nieuw dat de wiskunde bij de beschrijving van natuurkundige verschijnselen werd betrokken. Onder Burcherus de Volder – die in 1670 aan de filosofische faculteit werd benoemd⁶² – disputeerden twee Hongaren. Pál Derecskei nam de opdracht op zich, in zijn dispuut (*Exercitatio philosophica, coelum, siderumque lucidorum originem, & phaenomena, methodo synthetico-mathematica demonstrans*),⁶³ de oorsprong en het verschijnsel van de hemel voor te stellen, op grond van "synthetisch-wiskundige" methoden. Hoewel er in deze disputen geen wiskundige elementen in hedendaagse begrippen te vinden zijn, kunnen deze disputen toch als wiskundige disputen worden geclassificeerd, omdat ze de meetbaarheid van de zich bewegende verschijnsels benoemen.⁶⁴ Verder disputeerde bij De Volder Sámuel Köleséri junior over het licht (*Disputatio mathematico-physica de Lumine*).⁶⁵ Dit werk baseert zich op vaste cartesiaanse ideeën, maar eigen opmerkingen of vaststellingen zijn er niet in te vinden. Zijn andere, natuurfilosofische dispuut over het systeem van de wereld (*De systemate mundi*)⁶⁶ bevat echter wel eigen overwegingen, omdat dit reeds zonder preses werd verdedigd. Hier werd de cartesiaanse werveltheorie bekend gemaakt, waarbij hij ook rekening hield met de gedachten die Copernicus en Galileï hadden over deze theorie. Mihály Vári verkreeg (in 1685) voor zijn dispuut over de metalen van de koningen (*De Metallo Regio*) de graad van doctor en werd magister van de vrije kunsten.⁶⁷

Het begin van de experimentele natuurkunde is op het werk van Wolferdus Senguerdus terug te voeren. Op dinsdag experimenteerde hij in een laboratorium in aanwezigheid van studenten, op andere dagen onderwees hij metafysica en 'pneumatica'.⁶⁸ Onder zijn voorzitterschap disputeerde bijvoorbeeld Sándor Felvinczi in 1669 over de condensatie (*Absurditates Condensationis rigorosae & replicationis*).⁶⁹

Toen Wilhelmus 's Gravesande in 1717 tot professor in de astronomie en wiskunde werd benoemd, maakte hij in zijn oratio inauguralis bekend dat hij

vooral natuurkunde zou onderwijzen. Op grond van zijn eigen verzameling van natuurkundige instrumenten doceerde hij thuis experimentele natuurkunde, vanaf 1724 onderwees hij 's woensdags in het voormalige laboratorium van Senguerdius.⁷⁰ Het boek van Petrus van Musschenbroek *Elementa physicae* baseert zich ook op experimenten en mathematische kennis. Zolang 's Gravesande een experiment alleen samenvattend behandelde, omdat hij het mathematisch niet kon verwerken, was voor Van Musschenbroek het experiment zelf belangrijk. "Hij behandelde daarbij niet alleen het instrumentarium, maar ook de omstandigheden waaronder het experiment plaatsvond, de mate van nauwkeurigheid en de noodzaak van herhaling."⁷¹

De Hongaarse natuurwetenschapper, arts en theoloog, István Hatvani beschreef in zijn zelfbiografie een astronomisch experiment. Op 25 juli 1748 observeerde hij met Van Musschenbroek, Johannes Lulofs (de opvolger van 's Gravesande) en met Aleman [Allamand] de eclyps. Lulofs werkte met de telescoop van Newton, Hatvani met de telescoop van Hevel, Van Musschenbroek met een thermometer en een barometer, Aleman paste op de slingerklok.⁷²

3. 3. De studie van rechten

Bij de studenten van de Universiteit Leiden speelde de studie van de rechten een belangrijke rol. Van de Hongaren werden in de 18^e eeuw slechts zeventien mensen aan de juridische faculteit geïmmatriculeerd, maar van alle Hongaren aan Nederlandse universiteiten studeerden de meeste Hongaren rechten in Leiden.

De studie van het Romeinse recht was en bleef de basis van het onderwijs in de juridische faculteit. Dit recht speelde nu eenmaal een zeer grote rol in de Nederlandse rechtspraak. Aan dit recht ontleende men de algemene regels voor de rechtspraak. Het "Romeinse recht" bleef een ereplaats bekleden, daar men, met Hugo de Groot, overtuigd was dat hierin de wijsheid en de billijkheid hun zuiverste uitdrukking vonden. Naast het Romeinse recht werden in de loop van de tijd nog andere vakken onderwezen: het hedendaagse recht, het leenrecht (*jus feudale*) en het publiek recht (*ius publicum*), terwijl aan de filosofische faculteit soms de *politica* gedoceerd werd.⁷³

De curatoren probeerden de beste juristen naar Leiden te halen. In de beginfase van de universiteit was Donellus een van de beroemdste juristen.

In zijn werk *Commentarii* gaf hij een unieke, volledige exegese van het hele corpus iuris. Met Bronckhorst, wiens naam met de stichting van de rechtenschool in Leiden was verbonden, en Tuningius en Cunaeus kreeg de faculteit een humanistisch karakter. Vinnius schreef bijvoorbeeld twee commentaren op de instituten van Justinianus. De belangrijkste jurist van de zeventiende eeuw was Hugo de Groot, die in 1613 zijn boek *Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid* publiceerde, een boek uit de praktijk en voor de praktijk, geschreven in het Nederlands, een mengeling van Romeins en inheems recht.⁷⁴

In de achttiende eeuw was Gerard Nood heel populair. Dankzij zijn werk oefende de school van de Franse humanist Cujacius invloed uit op het juridisch onderwijs in Leiden. De naam van Antonius Schultingius is met de beroemde, klassieke, juridische verzameling *De Jurisprudentis vetus ante-Justiniana* verbonden. Ook vader en zoon Vitarius verleenden de Leidse rechtenfaculteit een goede reputatie.⁷⁵

De grootadel studeerde rechten, en onder de Hongaarse rechtenstudenten was het aandeel van de adel dan ook relatief groot. Een louter juridisch dispuut kent men van János Nadányi, die de eerste Hongaar was die de theoretische betekenis van de ideeën van Hugo de Groot benadrukte, en zijn mening over de binnenlandse toestand in zijn dispuut over het recht van de vrede (*De Jure Pacis*) verkondigde,⁷⁶ die hij onder het voorzitterschap van Albertus Rusius in 1660 verdedigde.⁷⁷

Nadat Mihály Albisi Csomós naar Hongarije terug was gegaan, wendde hij zich tot de Leidse Senaat om de titel van doctor der rechten te kunnen verkrijgen. Hij was student van het Staten College, maar toch schreef hij dat hij drie jaar lang rechten studeerde. De actuaris werd opgedragen, in de akten na te kijken wat men in dit geval had moeten doen. Op 21 december 1759 besloot de senaat dat deze vraag gerechtvaardigd is, wanneer dit verzoek van de rechtenfaculteit, en niet van een particulier komt.⁷⁸

3. 4. *Medicijnenstudie*

De medische opleiding begon onmiddellijk na de stichting van de universiteit. De student moest zich, naast het mondelinge onderwijs in het gehele medische curriculum, in de eerste jaren ook bekwamen in het voor de vuist weg spreken en in het behandelen van twistpunten. Hij diende ook veel tijd te besteden aan het inspecteren en ontleden dan wel scheikundig behandelen van levende lichamen, planten en metalen. En tot slot moest hij, als gezelschap van een ervaren medicus, aanwezig zijn bij de behandeling van

zieken, zoals Hippocrates en Galenus voorschreven.⁷⁹ Deze opdrachten waren te veel voor Gerardus de Bont, de enige arts van de universiteit, en daarom werd de faculteit in 1581 met een nieuwe arts, Johannes Heurnius, uitgebreid. Enkele jaren later, in 1589, werd Petrus Pauw benoemd tot hoogleraar in de botanica en de anatomie. In 1620 werd het aantal professoren uitgebreid naar vier, en tot aan 1848 doceerden vijf à zes medische professoren aan de universiteit.⁸⁰

De medische promoties bestonden uit twee delen: een tentamen en een dispuut, zoals de akten van de medische faculteit laten zien. Hoe de medische promotie in Leiden eindigde, is bekend door het diploma van Pál Dimjén. Daarin staat dat hij zich tot de medische faculteit wendde om daar zijn doctoraal examen af te leggen; later werd hij in de gehele geneeskunde geëxamineerd,⁸¹ nadien disputeerde hij in 1689 over het ontstaan, de toename en de afname van de microkosmos (*De generatione, augmentatione & decretionem microcosmi*).⁸² Na zijn tentamen kreeg hij de vergunning overal het beroep te mogen uitoefenen.⁸³

3. 4. 1. Hongaarse studenten aan de medische faculteit

Van de Hongaren studeerden er van 1625 tot 1778 in totaal 43 geneeskunde. Van twee van hen werd vermoed dat ze (naast een andere richting?) tegelijkertijd ook geneeskunde studeerden maar ze werden niet geïmmatriculeerd. Dit getal is in vergelijking met de theologen heel laag, maar het kan niet buiten beschouwing worden gelaten, omdat de helft van de Hongaarse studenten geneeskunde in Leiden studeerde. De medische studies werden vaker met een titel van doctor afgesloten dan de andere studierichtingen. Men kent zes medische disputen, die zich met verschillende, medische problemen bezig hielden; zestien Hongaren verkregen ook de graad van doctor. Het is belangrijk om hierbij te vermelden dat ook onder de filosofische disputen onderwerpen met een medisch karakter te vinden zijn.

3. 4. 2. Het geneeskundig onderwijs tot de jaren '70 van de 17de eeuw

3. 4. 2. 1. Anatomie en scheikunde

In de 16^e eeuw werden binnen de medicijnenstudies de belangrijkste resultaten geboekt in de anatomie en in de botanica. De professoren die in de beginjaren van de universiteit aan de medische faculteit onderwezen, hadden in Padua, Parijs en Bologna gestudeerd en daar de theorie van Hippocrates en Galenus leren kennen. Galenus was een Griekse arts die in Rome werkzaam was, en die de hippocratische handelwijze een plaats gaf

binnen een alomvattend systeem. Dat systeem verbond een, vooral op Aristoteles gebaseerde, filosofie met fysiologie en een systematische pathologie en therapie.⁸⁴ De medische voorstellingen van Gallenus werden in het werk van Vesalius *Fabrica* verbeterd, de kortere versie ervan werd door Pauw in Leiden voor het onderwijs gebruikt. In de winter verrichtte hij secties in het theater anatomicum. De secties waren bezienswaardigheden: op die dagen gingen de colleges niet door.⁸⁵

Een breuk met de oude theorieën vond plaats tijdens het professorschap van Franciscus de la Boe Sylvius, 1658-1672, die hoofd was van de medische faculteit en van de zogenaamde “chemische school”. Hij nam een standpunt in, dat niet alleen van de klassieke traditie, maar ook van de Paracelsus en van Helmint verschilde. Niet zonder belang was hierbij de invloed van Descartes en zijn volgelingen.⁸⁶ Met de werkzaamheden van Sylvius begon in 1658 een nieuwe periode in het onderwijs van de anatomie: Sylvius doceerde de theorie van Harvey over de bloedsomloop. In 1628 verscheen het standaardwerk van William Harveys over de bloedsomloop: *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*. In het begin hadden deze toentertijd revolutionaire ideeën meer tegenstanders dan volgelingen; onder deze volgelingen was evenwel Descartes te vinden. Op enkele punten week hij van Harveys theorie af, toen hij de onjuiste mening had, dat het uitstoten van het bloed vanuit het hart door het rythmisch uitrekken en samentrekken van het bloed in het hart door opwarming en afkoeling wordt veroorzaakt. De ideeën van Descartes, met daarin ook zijn vergissingen, werden door János Apáczai Csere in zijn *Magyar Encyclopaedia* overgenomen en verbreidden zich ook in Zevenburgen. De eerste Zevenburger die in 1654 tegen deze ideeën in een filosofisch dispuut optrad en onder het voorzitterschap van professor Adrianus Heereboord de theorie van Harvey verdedigde, was Bartolomaeus Bausner. Bausner geloofde nog, dat het bloed in de lever ontstaat, maar als reactie op Apáczais ideeën schreef hij dat het uitstoten van het bloed uit het hart ten gevolge van de systole gebeurt.⁸⁷ Een nauwkeurige beschrijving van de bloedvaten is te vinden bij de arst István Huszti Szabó, die in 1693 in Leiden studeerde.⁸⁸

Een andere volgeling van Descartes was János Köpeczi. Nadat Köpeczi op 11 juli 1668 door de medische faculteit werd geëxamineerd,⁸⁹ promoveerde hij vijf dagen later met zijn dissertatio inauguralis *Disputatio medica inauguralis continens positiones varias per universam medicinam*.⁹⁰ Hij loofde daarin de scheikundige medicijnen en zei: “De scheikunde is de enige wetenschap die de hoeveelheid van de medicijnen nauwkeurig bepaalt

en ons hun combinatie leert. Alleen met behulp van de scheikunde kan men effectieve, zekere en gewenste resultaten van de medicijnen verwachten.⁹¹ Dit waren de opvattingen van de iatrochemische richting, die in Nederland door Helmont, en in het bijzonder in Leiden door De la Boe Sylvius werd gesticht.⁹²

3. 4. 2. 2. Klinisch onderwijs

Vanaf 1636 kwamen er ook studenten naar het Caeciliaziekenhuis, om daar patiënten te onderzoeken. Hier werden twaalf bedden voor de universiteit gereserveerd, en aan het ziektebed werden studenten onderwezen. Van de zieken werd de pols gevoeld en hun urine werd onderzocht. Professor Heurnius hanteerde een eigen, didactische methode: hij liet de studenten de patiënten ondervragen, om ten slotte zijn eigen oordeel te geven. Deze methode werd naderhand door De la Boe Sylvius verbeterd, zodat deze ook studenten een diagnose kon laten stellen.⁹³

In de achttiende eeuw bleef de praktische behandeling van de patiënten een permanent belangrijk onderdeel van de medische opleiding. In het stadsziekenhuis werden in de achttiende eeuw ook Hongaren verpleegd. Aan het einde van de achttiende eeuw schreef echter Sámuel Csehszombati het volgende over dit ziekenhuis: „*Das Tollhaus und darin der für Clinicum eingerichteter (sic!) Kranken Saal für 24 Kranken (sic!) hat nicht viel zu sagen.*“⁹⁴

3. 4. 2. 3. De bloeitijd van het medisch onderwijs

In de 18de eeuw werd het onderwijs niet meer volgens de werken van de klassieke auteurs gedoceerd. Soms gaf Boerhaave een college over de aforismen van Hippocrates, maar tegelijkertijd zag men algemene uitdrukkingen als „praxis medica“, „de re medica“ en „practica“, uit de Series Lectionum verdwijnen.

In de 18de eeuw kwam het tot een differentiëring binnen de studievakken, door de invloed van de natuurwetenschappen en door de toename van technische middelen in het medisch onderzoek. De vakken van de medische propedeuse ontwikkelden zich in de laatste decennia van de 17de eeuw. Er werd een klein laboratorium voor het scheikundige onderzoek geopend, en binnen de medische faculteit kregen de chemici een eigen vakgroep. De natuurkunde was oorspronkelijk met de filosofie verbonden. Haar roemrijke periode werd bereikt onder 's Gravesande en Van Musschenbroek, later onder Allamand, Damen en Nieuwland. Hoewel deze discipline altijd buiten de medische faculteit bleef, had de natuurkunde het medisch onderwijs door

haar wetenschappelijk denken en de observatiemethode van de verschillende natuurverschijnselen beïnvloed.⁹⁵

3. 4. 2. 4. Anatomie

De Leidse anatomie was in de jaren '60-'70 van de 17de eeuw het domein van Drelincourt. Hij had veel ervaring met vivisectie en gebruikte daarbij ook de microscoop. Hij onderzocht de klieren, de milt, de hersenen, de blaas, de iris en het embryo. Ook deed hij experimenten met zenuwen en bloedvaten.⁹⁶ Onder zijn studenten bevond zich Márton Karcagúszállási, die op "*De Hepatico fluxu*" promoveerde.⁹⁷

Voor de theoretische anatomie waren Lucas Schacht en Theodorus Craanen verantwoordelijk.⁹⁸ Onder het voorzitterschap van Schacht promoveerde György Kovács Tatai op 2 oktober 1670 op "*De Podagra*"⁹⁹, Pál Tarczali in 1677 op "*De Arthritide*"¹⁰⁰, István Fejérvári in 1684 op "*De Scorbuto*",¹⁰¹ onder het voorzitterschap van Craanen en Senguerdius verdedigde David Spielenberger in 1685 zijn proefschrift met de titel "*De Morbis periodicis*".¹⁰²

Bij Bidloo doceerde György Vízaknai Bereck van 6 mei tot 5 juli 1694 anatomie. Vízaknai Bereck hield zich ook met de botanica bezig. Onder leiding van Bidloo promoveerde later ook Gottlieb Raenner, op 15 september 1702, op het proefschrift "*De Pleuritide*",¹⁰³ en op 9 november 1706 werd door Mátyás Henczidai "*De Podagra*" verdedigd.¹⁰⁴

In het begin van de achttiende eeuw bereikte de universitaire geneeskundeopleiding zijn hoogtepunt met de benoeming van vader en zoon Albinus en Herman Boerhaave. Sámuel Pataki schreef in 1722 in zijn dagboek, dat hij bij de grootste artsen van zijn tijd studeerde: bij Boerhaave leerde hij over de medische instituties, belangrijke aforismen, scheikunde en botanica, bij Oosterdijk Schacht over onderzoek en verpleging van patiënten en bij Albinus over vivisectie van mannelijke en vrouwelijke lijken.¹⁰⁵

Professor Albinus, die vergelijkende anatomie onderwees, liet de universiteit zijn verzameling van geconserveerde, voor het onderwijs bruikbare preparaten na. Over deze verzameling berichtte Sámuel Csehszombati, nog aan het eind van de 18de eeuw, in zijn dagboek het volgende: „*Leyden. (...) die durch seeligen Albinus mit vortrefflichen Anatomisch-Physiologischen Praeparaten und einer ansehnlichen & pathologischen Knochensammlung bereicherte Anatomische Säle, das schöne physikalische und auch Naturalien - Kabinet mit dem Botanischen Garten sind aller Achtung würdig. (...) Nerven u. Lymph. Praepar. Sind hier nicht zu sehen im Anat. Theater. Hier trifft man in Natur. Kabinet zwei*

ausgestopfte Meerkühen od. Hippopotamos.“¹⁰⁶ József Teleki bezocht in 1760, tijdens zijn reis in Nederland, in Leiden de zoon van professor Albinus, F. B. Albinus.¹⁰⁷

Aan de Leidse universiteit werkte van 1701 tot 1738 Herman Boerhaave, die de medische faculteit aantrekkingskracht voor heel Europa gaf. Met hem begon de natuurwetenschappelijke uitbreiding van de geneeskunde. Zijn Zevenburgse studenten waren tussen 1717-1718 István Birthelius uit Hermannstadt, in 1722 Sámuel Pataki uit Klausenburg en in 1724 Johannes Fridericus Mylius uit Kronstadt. Die laatste legde zijn tentamen in de geneeskunde af op 9 augustus 1724,¹⁰⁸ en promoveerde op 24 augustus op zijn proefschrift *Dissertatio medica inauguralis morbos eorumque affinitatem ex incompletis motibus haemorrhagicis ortos, sistens.*¹⁰⁹

Ook doctors in de geneeskunde haastten zich naar Leiden, om bij Boerhaave te mogen studeren. In 1715 waren dit Ferenc Pápai Páriz junior en in 1722 András Ajtai en Andreas Wachsmann uit Hermannstadt. Na zijn studie in Halle en Leiden promoveerde Johannes Albrich uit Kronstadt in 1709 in Utrecht.¹¹⁰ András Ajtai studeerde niet alleen bij Boerhaave, maar ook bij de Amsterdamse anatomieprofessor Ruysch, die door zijn anatomische preparaten bekend werd, en bij wie Ajtai het voorbereiden van deze preparaten wilde leren.¹¹¹

Boerhaave was niet alleen bij Europese medici bekend en erkend, maar ook bij heersers en bij de adel. Van Sándor Teleki kreeg hij twee brieven, die door studenten werden overgebracht, waarin de graaf de ziekte van zijn vrouw beschreef. Boerhaave vermoedde *phthisis*, schreef haar ezelsmelk, licht eten en verse lucht voor. Verder gaf hij de zieke gravin medicijnen. Volgens zijn prognose kon deze ziekte dodelijk zijn, en inderdaad stierf Julia Bethlen kort daarna.¹¹² Via István Enyedi correspondeerde Sándor Teleki met Boerhaave, en toen Enyedi ziek werd, werd hem een medicijn voorgeschreven, dat hij in elk uur moest innemen.¹¹³

3. 4. 2. 5. Botanica

De *hortus botanicus* werd kort na de stichting van de universiteit tot stand gebracht. Pauw was sinds 1589 buitengewoon hoogleraar in de botanica. De botanica speelde een belangrijke rol bij de vervaardiging van medicijnen, daarom werd deze een onderdeel van de medische faculteit. Tot aan het laatste kwart van de zeventiende eeuw zijn er geen, door Hongaren verdedigde, disputen of proefschriften in de botanica bestaan gebleven.

In 1678 werd Paulus Herman, die als arts van de Verenigde Oostindische Compagnie werkte en in Zuid-Afrika en op Ceylon planten verzamelde, tot

professor in de botanica benoemd. Onder zijn leiding promoveerde in 1689 Pál Dimien op *De generatione, augmentatione & decretione microcosmi*.¹¹⁴ Onder leiding van de botanische wetenschapper Petrus Hotton, verdedigde op 30 september 1701 Christian Joachim Schwab zijn proefschrift.¹¹⁵

Het belangrijkste, door een Hongaar vervaardigde, botanische werk was „*Specimen inaugurale botanico-medicum, sistens praecipuas plantas, in M. Transilvaniae principatu sponte et sine cultura provenientes, ac ibidem usu receptas*”, geschreven voor József Balogh.¹¹⁶ Na zijn studie kreeg Balogh een Nederlandse studiebeurs, en reisde naar Guyana, waar hij zich tot zijn dood met planten bezighield.¹¹⁷

3. 5. Theologie

Na afronding van de propedeuse (het zogenaamde trivium) aan de middeleeuwse universiteiten, kon men zich in de geneeskunde, rechten of theologie specialiseren. De studies van de theologie behoorden tot de top van de universitaire studies.

In de vroegmoderne tijd werden universiteiten gesticht, met de bedoeling om – naar aanleiding van de verspreiding van het protestantisme - protestantse studenten de mogelijkheid van een universitaire studie te garanderen. De Noord-Nederlandse universiteiten hadden een duidelijk protestants karakter: aan deze universiteiten was de theologieopleiding van calvinistische aard.

3. 5. 1. Hongaren aan de theologische faculteit

Hongaarse, Zevenburgse studenten, werden vanwege staatsrechtelijke beslissingen, gedwongen om hun studies buiten het Hongaarse Koninkrijk, maar ook buiten het Habsburgse Rijk te volgen. De Nederlandse faculteiten der godgeleerdheid hadden in de vroegmoderne tijd een goede reputatie onder Hongaren en zij maakten het voor Hongaarse studenten mogelijk om in Nederland te studeren of zelfs, in enkele gevallen, de titel van doctor te verkrijgen. Veel immatriculaties van Hongaren aan Nederlandse universiteiten in de vroegmoderne tijd bewijzen dat de godgeleerdheid de belangrijkste studie was: tot 1795 lieten in totaal 1305 Hongaren zich aan Nederlandse theologische faculteiten registreren, in 27 andere gevallen vermoedt men nog meer registraties aan een theologische faculteit.¹¹⁸

Ook onder Hongaren in Leiden was de theologie het meest gekozen vak: 465 studenten kozen voor theologie als eerste vak en twaalf kozen voor theologie als tweede vak. 73% van alle Hongaren studeerde dus theologie in

Leiden. Dit getal is aanzienlijk, maar in vergelijking met andere universiteiten relatief weinig.

De studie aan de theologische faculteit werd in enkele gevallen met een promotie afgerond. In Leiden werd in zes gevallen de doctorsgraad toegewezen. Wat de *disputationes exercitii gratia* betreft, zijn in Leiden de meeste disputen in de theologie bekend. Het eerste dispuut werd op 20 oktober 1627¹¹⁹ verdedigd en het laatste op 23 januari 1754.¹²⁰

3. 5. 2. *De theologie in Leiden*

3. 5. 2. 1. De gevolgen van de synode te Dordrecht voor de theologie in Leiden

De eerste Hongaarse student van de theologische faculteit werd in 1623 in Leiden geïmmatriculeerd. In die tijd werden dergelijke beslissingen door de Dordtse synode (1618/1619) beïnvloed. Deze synode werd bijeengeroepen om de theologische geschillen te beslechten en hierbij werden de volgelingen van Arminius, de remonstranten, veroordeeld.¹²¹

In 1619 werden de bursalen aangepakt. Besloten werd hen allemaal naar huis te sturen, om ze daar door een betrouwbare predikant te laten ondervragen. Alleen goede, contraremonstrantse studenten mochten terugkomen. Aan de theologische faculteit bleef alleen Johannes Polyander over; deze kreeg in 1619 echter Walaeus en Thysius naast zich en in 1620 werd Rivetus binnengehaald. Met hen kende de Leidse universiteit voorlopig een onberispelijk theologisch viertal, zuiver in de leer.¹²² “Dit eensgezinde viertal, – Polyander, Walaeus, Thysius en sinds 1620 Rivet – dat in de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw de theologische faculteit vormde, vernieuwde dan ook niet zozeer het onderwijs, maar gaf het wel een indrukwekkende basis. Oorspronkelijk zouden Thysius en Rivet het Oude Testament, Polyander het Nieuwe Testament en Walaeus de dogmatiek behandelen.¹²³ Onder deze professoren disputeerden ook studenten uit Hongarije: voor zover wij weten, werden onder het voorzitterschap van Rivetus zes, onder Walaeus zes, onder Polyander negentien en onder Thysius zes disputen van Hongaren verdedigd.

Na de Dordtse Nationale Synode werd, tot aan 1815, bij het verkrijgen van de titel van doctor in de theologische wetenschappen, de ondertekening van de ‘Formulieren van Eenigheid’ verplicht gesteld. In Leiden nam men het originele formule-concept over, zoals ook in Utrecht en Harderwijk, maar professor Polyander formuleerde het en het werd later door hem en andere professoren ondertekend.¹²⁴ Door zes Hongaren die in de theologie promoveerden, werd dit formeel onderschreven: op 20 juli 1649 door

Mihály Tofeus, op 4 september 1664 door Bálint Köpeczi, op 4 mei 1665 door Mihály Rimaszombati, op 24 februari 1668 door Péter Lévai, op 18 juni 1669 door György Szentgyörgyi Beke, en op de laatste dag van april 1688 door Sámuel Kaposi Juhász. In de 18de eeuw komen er geen Hongaarse namen voor.¹²⁵

In navolging van de dogmatiek van de Quattuorviri ontstond de zogenaamde “Theologia traditativa”, een diep in de traditie van de zestiende-eeuwse calvinisme gewortelde stroming. De volgelingen van deze traditie aan de theologische faculteit waren Jacobus Trigland, vader en zoon Spanheim, Johannes Hoornbeek en de ‘novatores’, Coccejus en zijn volgelingen. Trigland is vooral door zijn „*Kerkelijke geschiedenissen*“ (1650) bekend geworden, die hij als antwoord op de kerkgeschiedenis van Uytendogaert schreef. Spanheim senior kreeg een goede reputatie door zijn disputen tegen de anabaptisten.¹²⁶ Onder het voorzitterschap van deze twee disputeerden Hongaren over kerkhistorische en over anti-anabaptistische onderwerpen.¹²⁷

In 1634 stuurde Márton Tályai zijn boek „*Anatome Samosatienianismi*“ aan de theologische faculteit.¹²⁸ De faculteit accepteerde het boek.

3. 5. 2. 2. De invloed van Descartes en het optreden van Coccejus

De theologie kreeg een nieuwe richting door de benoeming van Abrahamus Heidanus, die tijdens zijn studietijd de filosofie van Descartes leerde kennen. Hij brak met de aristotelische, peripatetische behandeling van de dogmata, en wilde zich bevrijden van het demonstratieve formalisme, dat een vrij en zelfstandig onderzoek, zowel in de theologie als in de filosofie, onmogelijk maakte. Heidanus was de dogmaticus; na zijn dood (in 1686) werd zijn belangrijkste bijdrage op dit gebied, de *Corpus theologiae christianae*, gepubliceerd.¹²⁹ Onder zijn voorzitterschap disputeerden in de jaren ‘50 en ‘60 voor zover wij weten ten minste elf Hongaren over theologische onderwerpen.¹³⁰

Op advies van Heidanus kwam Johannes Coccejus uit Franeker naar Leiden. Hij beïnvloedde niet alleen de Nederlandse, maar heel lang ook de Hongaarse, calvinistische theologie. Met Heidanus en Coccejus (de zogenaamde “novatores”) sloeg het theologieonderwijs een nieuwe richting in. De “novatores” waren trouw gebleven aan de besluiten van de synode te Dordrecht, toch was er een wereld van verschil tussen hen en de theologen die zich aan de theologia traditativa vasthielden.

Het zogenaamde coccejanisme betrof niet alleen de kerk (dus de kleinste kringen) maar ook de scholen en het publieke denken, zowel in Nederland

als in Hongarije.¹³¹ Coccejus' uitleg van de theologie als praktisch en niet als speculatieve wetenschap, zijn nieuw ontdekte foederaaltheologie en zijn verklaringen over het houden van de sabbat hadden een grote invloed op de Hongaarse studenten, net als zijn (soms overdreven) allegorische Bijbelverklaring.¹³² Het leersysteem van Coccejus, het coccejanisme, bevatte eigenlijk geen nieuwe, theologische opvattingen (hijzelf noemde zich een trouwe volgeling van Calvijn), zijn leersysteem week echter op een bepaalde manier van de voormalige gewoonten af. Dit systeem zou baanbrekend in de theologie worden.¹³³

Onder Coccejus disputeerden zowel in Franeker als in Leiden Hongaarse studenten. Aan de Leidse universiteit zijn meer dan 29 disputen bekend onder zijn voorzitterschap.¹³⁴ Aan de hand van hoe Jenő Zoványi in zijn boek over het coccejansime schreef, kunnen we afleiden dat de voormalige Hongaarse studenten van Coccejus, ook nadat zij thuis waren gekomen, contact met de professor hielden.¹³⁵

De binnenoppositie tegen Coccejus en Heidanus kwam - aan de universiteit - van de kant van professor Johannes Hoornbeek, die in 1655 zijn opvattingen over het vieren van de sabbat schreef, en de ideeën van Coccejus tegensprak en zelf met dit schrift en boek „*Institutiones theologicae ex optimis auctoribus concinnatae*“ een discussie inleidde. Andreas Essenius – theoloog uit Utrecht, en daarna weer Hoornbeek zelf, tasten Coccejus en Heidanus aan. Dit debat eindigde op 25 november 1659, met een verbod van de Staten van Holland: over de kwestie van de sabbat mag niet meer geschreven worden.¹³⁶

Onder Hoornbeeks Hongaarse studenten die nog in Nederland onder het voorzitterschap van Hoornbeek disputeerden (36 disputen zijn bekend),¹³⁷ en die, nadat zij naar huis waren gegaan, tegen de ideeën van Coccejus ageerden, bevonden zich de heftigste opposities tegen de coccejanische ideeën. István Eszéki, student van Voetius, de voorzitter van de scholastische partij in Utrecht, disputeerde in 1665 en 1666 meermaals in Leiden. Mihály Szatmárnémeti, de latere bisschop van de calvinistische kerk in Zevenburgen, die in 1666 twee keer onder het voorzitterschap van Hoornbeek disputeerde,¹³⁸ bood en publieke tegenstand aan de ideeën van Coccejus.

De invloed van Coccejus is, minder door de disputen onder zijn voorzitterschap, maar veel meer door zijn ideeën, te zien. Deze raakten in de Hongaarse theologie ingeburgerd. Werd de tweede helft van de zeventiende eeuw gekarakteriseerd door onenigheid tussen de coccejanen en anti-coccejanen, in de achttiende eeuw won het coccejanisme bijna aan alle

universiteiten. De meeste Hongaarse disputen van de jaren '70, '80 en '90 van de zeventiende eeuw ontstonden onder het voorzitterschap van de volgelingen van Coccejus: Valckenier, Christophorus Wittichius en Herman Wittsius. De geschriften van Coccejus vinden terug in de werken van Wittichius, die hij schreef, nadat hij vanuit Nijmegen naar Leiden was gekomen. Veel Hongaren en Zevenburgers disputeerden onder zijn voorzitterschap, ten minste 32 disputen zijn ons bekend. Maar ook bij Trigland junior¹³⁹ en la Marck,¹⁴⁰ vertegenwoordigers van de andere richting, disputeerden Hongaren.

3. 5. 2. 3. De studie van theologie in de achttiende eeuw

Het begin van de achttiende eeuw werd vanuit theologisch oogpunt door twee coccejanen gekarakteriseerd. Salomon van Til (in 1702) en Franciscus Fabricius (in 1705) werden in Leiden tot professor in de theologie benoemd. In 1704 publiceerde Van Til het werk *Theologiae utriusque compendium cum naturalis, tum revelatae*, waarin hij als gematigd coccejaan optrad. Zijn grootste prestatie was dat hij de christelijke en de natuurlijke theologie uit elkaar hield.¹⁴¹ Fabricius werd tot professor in de homiletiek beroemd. Johannes Wesselius, die Fabricius in zijn professorschap opvolgde, hield zich ook met homiletiek bezig.¹⁴² Taco Hajo van den Honert volgde Van Til op, waardoor louter het coccejanische karakter van de universiteit werd versterkt. Van den Honerts methodologische werk *Theologia naturalis et revelata per aphorismos delineata* werd in het onderwijs gebruikt. Een ander coccejaan, Johannes van den Honert, hield zich met verschillende theologische vragen bezig; in het begin trad hij heel actief op tegen verschillende sektes, daarnaast schreef hij een dogmatisch boek (*Institutiones theologiae didactico-elencticae*), dat tot het verder verzwakken van de voetianisch-coccejanische discussie leidde.¹⁴³

In de opleiding van Hongaarse-Zevenburgse theologen verloor de theologische faculteit in Leiden in de achttiende eeuw aan belang: er zijn slechts 113 studenten bekend, die (ook) theologie studeerden; dit getal is heel laag in vergelijking met Franeker, waar 624 studenten of met Utrecht, waar 508 Hongaren theologie studeerden. Buitenom het Staten College, waar Hongaren-Zevenburgers met een studiebeurs studeerden, bevonden zich in Leiden slechts 20 theologiestudenten. Zonder deze studiebeurs was Leiden voor de meeste theologiestudenten in de achttiende eeuw dus niet meer zo aantrekkelijk. Eén van de voormalige studenten van de Leidse universiteit, Mihály Szathmári Paksi, professor in Sárospatak, schreef zelfs in een brief aan Gyögy Szathmári Király, dat hij zijn zoon advies had

gegeven, ook godgeleerdheid te studeren, en hem daarvoor niet naar Leiden maar naar Utrecht te sturen: “Mijn belangrijkste oorzaken, die mij daartoe bewogen, dat mijn zoon naar Trajectum reist, waren de volgende: 1. Hij is de belangrijkste akademie na Lejda, en in vergelijking ermee, past men op het uitkiezen van de professoren. 2. In Leiden is de jeugd in grote aantal aanwezig, en de stad is luxurieuser, de woning is duurder. Wij hebben geen beurs.”¹⁴⁴ Ook Zsigmond Dési, student van het Staten College, verlangde in 1716 naar Utrecht, omdat “er excellente professoren zijn, naar wie ik graag wou luisteren.”¹⁴⁵

Over de wetenschappelijke activiteit van Hongaarse studenten in de achttiende eeuw is tamelijk weinig bekend, omdat er weinig meldingen van disputen overgeleverd werden. In het Staten College disputeerden theologiestudenten, zoals Imre Páriz Pápai bij Johannes Wesselius¹⁴⁶ en Zsigmond Dési¹⁴⁷ bij Taco Hajo van den Honert.

Leidse theologen hielden zich bezig met de publicatie van het werk van Péter Bod, voormalig student van het Staten College. Bod stuurde (in 1756) het manuscript van zijn werk *Historia Ecclesiastica reformationis Hungariae et Transylvaniae* naar professor Van der Honert, om het manuscript te laten drukken. Na de dood van de professor (in 1758) kreeg professor Daniel Gerdes in Groningen het manuscript in handen. Gerdes liet hiervan twee kleine delen drukken¹⁴⁸ en in zijn *Scrinium antiquarium* verschijnen. Bod achtte zijn werk slechts in de Leidse universiteitsbibliotheek in veiligheid. Met toestemming van de bibliothecaris Gronovius besloot hij daarom, om het manuscript in de openbare universiteitsbibliotheek in bewaring te geven.¹⁴⁹ Zestien jaar later wekte het werk opnieuw belangstelling, toen János Rétsey het voor twee maanden mee naar Utrecht wilde nemen, waarvoor hij toestemming van de curatoren kreeg.¹⁵⁰ Het hele werk werd in Leiden uitgegeven (1888-1890), onder leiding van de Leidse professor L.W.E. Rauwenhoff.¹⁵¹

3. 6. Verdere werken van Hongaarse peregrini in Leiden

Naast de disputen en inauguraaldissertaties zijn er in Leiden ook andere wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke werken van Hongaarse peregrini gepubliceerd. Deze werken zijn in verschillende disciplines ontstaan: in de godgeleerdheid, de filologie en filosofie, in de geneeskunde, en ook kunnen ze als eigen, wetenschappelijke resultaten worden beschouwd, omdat ze - behalve het werk van Mihály Dobrai - zonder ‘preses’ verschenen.

Hierbij moet nog het niet-wetenschappelijke werk van István Nánási, *Pharus Hungarico-Batava*, worden genoemd, waarin hij zich lovend uitdrukte over het Staten College. Verder werden in Leiden werken van niet-Hongaren gepubliceerd, mensen die met het Hongaarse Koninkrijk of met het Zevenburgse vorstendom verbonden waren: het betrof twee publicaties van Johannes Henricus Bisterfeld (professor van het college te Weißenburg)¹⁵², twee publicaties van de Boheemse dominee Miklós Drabik,¹⁵³ die later in Hongarije leefde, en tot slot de geschiedenis van de Zevenburgers, van de Zevenburgs-Saksische jurist Laurentius Toppeltinus.¹⁵⁴

3. 6. 1. Vertalingen vanuit het Nederlands in het Hongaars

In dit hoofdstuk worden er geen nieuwe resultaten genoemd, omdat dit onderwerp onlangs in een proefschrift degelijk is beschreven.¹⁵⁵ Hier wordt alleen een korte samenvatting van vertalingen vanuit het Nederlands in het Hongaars gegeven. István Szokolyai Anderkó vertaalde zijn werk *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom*, dat bij Jan van Dorp verscheen. Dit boekje was in Hongarije heel populair. Tussen 1648 en 1790 werd het negen keer uitgegeven.¹⁵⁶ Szokolyai vertaalde het werk van de Delftse dominee Dionysius Spranckhuysen (*Geestelijcken Balsem voor een Siecke Ziele*), dat zelf een vertaling van de Engelse puritaan Robert Linaker was (*A comfortable treatise for such as are afflicted in conscience*).¹⁵⁷ Van dezelfde vertaler verscheen in 1648 *A Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből egybe-szedeggetett áhitatos könyörgések*.¹⁵⁸ Dit werk werd oorspronkelijk door een onbekende Duitser geschreven, en door Paulus de Leonard onder de titel „*Godtsalighe ghebeden, wt de boecken des Ouden Testaments*” in het Nederlands vertaald. Deze vertaling werd nadien door Szokolyai Anderkó in het Hongaars vertaald.¹⁵⁹

4. Conclusie

Zoals de bovengenoemde voorbeelden laten zien, speelde de Leidse universiteit in de opleiding van Hongaarse protestante, maar ook in de opleiding van niet-protestante intellectuelen in de vroegmoderne tijd een heel belangrijke rol. Hoewel volgens het aantal Hongaarse studenten de Universiteit Leiden slechts de derde plaats kreeg in de rangorde van

Nederlandse universiteiten in de peregrinatio academica van Hongaren, bewijzen de wetenschappelijke activiteit van Hongaarse en Zevenburgse peregrini, dat het Hongaarse, geestelijk leven, ook door de Leidse universiteit, twee eeuwen lang deel uitmaakte van het Europese, intellectuele leven.

De Leidse universiteit speelde op twee terreinen een belangrijke rol: op de Hongaarse peregrinatio academica, en daardoor ook op het Hongaarse, wetenschappelijke leven. Aan de ene kant was de universiteit een bolwerk van de wetenschap: Hongaren studeerden, disputeerden en verkregen de graad van doctor aan de universiteit. De Hongaarse, geestelijke elite werd dus ook aan de Leidse universiteit opgeleid. Aan de andere kant legden Hongaarse studenten via hun studie contacten met Nederlandse intellectuelen van de vroegmoderne tijd. Deze contacten zijn bewijsbaar aan de hand van brieven aan professoren, inschrijvingen in de alba amicorum, dagboeken, etc.

In de negentiende eeuw veranderden de Hongaars-Nederlandse, intellectuele betrekkingen. De Universiteit Franeker, die de meeste Hongaren aantrok, werd gesloten, en in Leiden werd de studiebeurs van het Staten College opgeheven. Alleen de Universiteit Utrecht bleef voor Hongaren aantrekkelijk, vanwege de vele beursmogelijkheden. De geestelijke betrekkingen tussen Hongarije en Leiden, maar ook tussen Hongarije en de andere Nederlandse universiteiten, werden vanaf de negentiende eeuw dus lossen, maar ze zijn nooit verdwenen.

Noten

¹ *Rác, István*: A magyarországi peregrináció szükségszerűsége és lehetősége. In: Politikai gondolkodás – műveltségi áramlatok. Tanulmányok Irinyi Károly professzor születésének 60. évfordulójára. Debrecen, 1992. p. 135. (eigen vertaling)

² *Ibidem* p.134.

³ *Ibidem* p.135.

⁴ *Rác, István*: Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai. Debrecen, 1995. p.234.-235.

⁵ *Otterspeer, Willem*: Groepsportret met dame. Het bolwerk van de vrijheid, de Leidse universiteit 1575-1672. Amsterdam, 2000. p. 221- 225.

⁶ *Molhuysen, P.C.*: Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit. I. p. 57f (9. Mai 1578)

⁷ *Clotz, Henrike L.*: Hochschule für Holland, Die Universität Leiden im Spannungsfeld

- zwischen Provinz, Stadt und Kirche 1575-1619, Stuttgart, 1998. p. 82-83.
- ⁸ *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 228.
- ⁹ *Clotz, H. L.*: Hochschule für Holland. p. 82-83.
- ¹⁰ *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. S. 231.
- ¹¹ Haller Gábor naplója és iratai. In: Erdélyi Történelmi Adatok IV. kötet (Hg. Szabó, Károly) Kolozsvár, 1862. IX-XIV.p. 10, 11,13.
- ¹² *Ibidem*, p. 20.
- ¹³ *Ibidem*, p. 24.
- ¹⁴ *Molhuysen, P.C.*: Bronnen. V. p. 217.
- ¹⁵ *Clotz, H. L.*: Hochschule für Holland. p. 85.
- ¹⁶ *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 236.
- ¹⁷ Ferenc Száki „...wert voor de dedicatie van sijn tractaet met dertich gulden vereert.” – Het archief van curatoren der Leidse Universiteit (verder AC) Net-resolutiën nr. 26 f. 179.
- ¹⁸ Szabó, Károly – *Hellebrant, Árpád*: Régi Magyar Könyvtár (verder RMK) 3. kötet: magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Budapest, 1898. nr. 2483, 2484.
- ¹⁹ Szabó, Károly: Régi magyar könyvtár III. Pótlások, kiegészítések, javítások. 1-5. füzet (Onder de leiding van Borsa, Gedeon samengesteld door Dörnyei, Sándor en Szálka, Irma). Budapest, 1990-1996. (verder RMK III. pót.) RMK III/3. pót. Nr. 6582, RMK III/3. pót. nr. 6607.
- ²⁰ RMK III. nr. 2523.
- ²¹ RMK III. nr. 3118.
- ²² *Ibidem*, nr. 3048, 3049, 3119, 3120.
- ²³ *Ibidem*, nr. 2481, 2565, Van der Woude
- ²⁴ *Ibidem*, nr. 2482.
- ²⁵ *Clotz, H. L.*: Hochschule für Holland. p. 87.
- ²⁶ *Otterspeer, Willem*: Groepsportret met dame. De vesting van de macht. De Leidse Universiteit 1673-1775. Amsterdam, 2002. p. 212.
- ²⁷ *Graaf, G. Henk van de*: A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690-1795. Kolozsvár, 1979. p. 208.
- ²⁸ Ik dank Dr. Robert Offner voor zijn mondelinge bijdrage.
- ²⁹ Szabó, Miklós: Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI-XVIII. században. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. (Red. Csetri, Elek; Jakó, Zsigmond; Sipos, Gábor; Tonk, Sándor), Bukarest, 1980. p. 158.
- ³⁰ RMK III. nr. 2119.
- ³¹ *Clotz, H. L.*: Hochschule für Holland. p. 85.
- ³² *Ibidem*, p. 136.
- ³³ *Otterspeer, W.*: De vesting van de macht. p. 210.
- ³⁴ *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 388.
- ³⁵ RMK III. nr. 1939.
- ³⁶ AC Bijlagen tot de resolutien, nr. 53. Op 3 augustus 1763
- ³⁷ AC Net- resolutiën. nr. 34. S. 209-209v. Op 29 augustus 1763
- ³⁸ RMK III. nr. 1387.
- ³⁹ *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 393.
- ⁴⁰ RMK III. nr. 1806, 1896.

- ⁴¹ Ibidem, nr. 1891.
- ⁴² Ibidem, nr. 1838.
- ⁴³ Ibidem, nr. 1936.
- ⁴⁴ Ibidem, nr. 1888.
- ⁴⁵ *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 392.
- ⁴⁶ RMK III. nr. 1456.
- ⁴⁷ Ibidem, nr. 2563.
- ⁴⁸ Ibidem, nr. 2564.
- ⁴⁹ Ibidem, nr. 3048, 3049.
- ⁵⁰ Ibidem, nr. 3192.
- ⁵¹ Ibidem, nr. 3296.
- ⁵² *Ruestow, Edward G.*: Physics at seventeenth and eighteenth-century Leiden: Philosophy and the new science in the university. The Hague, 1973. p. 10-11.
- ⁵³ Franciscus Moller studeerde wiskunde (3 november 1643), Carolus Gondoffer studeerde natuurkunde (12. juni 1772), vijf natuurwetenschappelijke (wiskundige, natuurkundige) disputaties zijn bekend en István Hatvani hield zich met astronomie bezig.
- ⁵⁴ *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 391.
- ⁵⁵ RMK III. nr. 1894.
- ⁵⁶ Ibidem, nr. 2342. Prima (am 22 & 23. Juni); Secunda (am 26. Juni) – Universiteitsbibliotheek Leiden (verder UBL) Bijzondere Collecties (KL) - 236 B 2: 98.
- ⁵⁷ Ibidem, nr. 2345.
- ⁵⁸ Ibidem, nr. 2338.
- ⁵⁹ *M. Zemplén, Jolán*: A magyarországi fizika története 1711-ig, Budapest, 1961. p. 201-202.
- ⁶⁰ RMK III. nr. 2482.
- ⁶¹ RMK III. nr. 2493.
- ⁶² *Otterspeer, W.*: De vesting van de macht. p. 55.
- ⁶³ RMK III. nr. 3191.
- ⁶⁴ *Ruestow, E. G.*: Physics. p. 107-108.
- ⁶⁵ RMK III. nr. 3118.
- ⁶⁶ Voor dit werk verkreeg hij ook de titel van doctor aan de filosofische faculteit op 30 juni 1681. – Archief van Senaat en Faculteiten (verder ASF) Acta en Decreta Facultatis Philosophiae 1671-1812. nr. 462. p. 5.
- ⁶⁷ ASF. Acta en Decreta Facultatis Philosophiae. nr. 473. S. 5.- RMK III. nr. 3354.
- ⁶⁸ *Otterspeer, W.*: De vesting van de macht. p. 346.
- ⁶⁹ RMK III. nr. 2479.
- ⁷⁰ *Otterspeer, W.*: De vesting van de macht. p. 348.
- ⁷¹ Ibidem, p. 349.
- ⁷² *Lósy-Schmidt, Ede*: Hatvani István élete és művei 1718-1786. Debrecen, 1931. p. 210.
- ⁷³ *Woltjer, J.J.*: De Leidse universiteit in verleden en heden. Leiden, 1965. p. 31.
- ⁷⁴ *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 357-360.
- ⁷⁵ *Graaf, G. H. van de*: A németalföldi akadémia. p. 103.
- ⁷⁶ *R. Várkonyi, Ágnes*: Hungarian Students at European Universities in the 17th Century. In: Universitatis Budensis: 1395-1995: International Conference for the History of Universities on the Occasion of the 600th Anniversary of the Foundation of the University of Buda. (Red. Szögi, László; Varga, Júlia) p. 211.

- ⁷⁷ RMK III. nr. 2114.
- ⁷⁸ Molhuysen: Bronnen. VI. p. 439-441.
- ⁷⁹ *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 402.
- ⁸⁰ *Barge, J. A. J.*: Het geneeskundig onderwijs, p. 9.
- ⁸¹ ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 415. S. 46.
- ⁸² RMK III. nr. 3562.
- ⁸³ ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. Nr. 415. p. 49. en *Pataki, Jenő*: Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből. Piliscsaba, (ed. Izsák, Sámuel; Gazda, István) 2004. p. 123-124.
- ⁸⁴ *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 349.
- ⁸⁵ *Ibidem*, p. 189.
- ⁸⁶ *Barge, J. A. J.*: Het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche Universiteit in de 18de eeuw. Leiden, 1934. p. 9-10.
- ⁸⁷ *Huttmann, Arnold*: Medizin im alten Siebenbürgen. (ed. Robert Offner) Hermannstadt/Sibiu, 2000.102. – RMK III. nr. 1887.
- ⁸⁸ *Huttmann, A.*: Medizin. p. 220.
- ⁸⁹ ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 414. S. 121.
- ⁹⁰ *Ibidem*, p. 122.- RMK III. nr. 2433.
- ⁹¹ *Huttmann, A.*: Medizin. p. 104.
- ⁹² *Ibidem*, p. 103-104.
- ⁹³ *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 408-409.
- ⁹⁴ Csehszombati Sámuel peregrinációs naplója. (zonder vermelding van het paginanummer).
- ⁹⁵ *Barge, J. A. J.* : Het geneeskundig onderwijs. p. 13-15.
- ⁹⁶ *Otterspeer, W.*: De vesting van de macht. p. 300.
- ⁹⁷ ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 414. S. 170. – RMK III. nr. 2593.
- ⁹⁸ *Otterspeer, W.*: De vesting van de macht. p. 54.
- ⁹⁹ ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 414. S. 151. – RMK III. nr. 2525.
- ¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 221. – RMK III. nr. 2824.
- ¹⁰¹ *Ibidem*, nr. 415. S. 10. – RMK III. nr. 3293.
- ¹⁰² *Ibidem*, p. 16. – RMK III. nr. 3353.
- ¹⁰³ ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 415. p. 149. – Niet in de RMK III.
- ¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 172. – Niet in de RMK III.
- ¹⁰⁵ *Pataki, J.*: Az erdélyi orvoslás. p. 189-190.
- ¹⁰⁶ Csehszombati Sámuel peregrinációs naplója (zonder vermelding van het paginanummer)
- ¹⁰⁷ Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759-1761) (Red. Tolnai, Gábor), Budapest, 1987. p. 126.
- ¹⁰⁸ ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 415. S. 261.
- ¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 262.
- ¹¹⁰ *Huttmann, A.*: Medizin. p. 222.
- ¹¹¹ *Pataki, J.*: Az erdélyi orvoslás. p. 164.
- ¹¹² *Ibidem*, p. 167-169.
- ¹¹³ Peregrinuslevelek: 1711-1750, Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak (Hg. Hoffmann, Gizella), Szeged, 1980. p. 174.
- ¹¹⁴ ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 415, S. 46. – RMK III. nr. 3562.
- ¹¹⁵ *Ibidem*, p. 143. – RMK III. nr. 4299.

- ¹¹⁶ ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 419. (zonder vremelding van het paginanummer).
- ¹¹⁷ Szinnyei, József.: Magyar írók, CD-ROM, Balogh József.
- ¹¹⁸ Bozzay, Réka.-Ladányi, Sándor.: Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918. Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595-1918. Budapest, 2007. p. 22.
- ¹¹⁹ RMK III. nr. 1409.
- ¹²⁰ Het kaartensysteem van Prof. S. van der Woude, UB, Amsterdam. Ik dank Prof. Sándor Ladányi, dat hij mij zijn verzameling ter beschikking stelde.
- ¹²¹ Blom, J. C. H.: Geschiedenis van de Nederlanden. (Red. Lamberts, E.) Rijswijk, 1993. p. 135.
- ¹²² Otterspeer, W.: Het bolwerk. p. 282-283.
- ¹²³ Ibidem, p. 419.
- ¹²⁴ M. Hermán, János: De ondertekening van de 'Formulieren van Eenigheid' door de Hongaarse theologen bij hun promotie aan de Universiteit te Leiden in de zeventiende eeuw. In: Een boek heeft een rug. Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliofile en universiteitsgeschiedenis ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag. (ed. Gosker, Margriet), Zoetermeer, 1995. p. 131-133.
- ¹²⁵ Ibidem, p. 134-135.
- ¹²⁶ Otterspeer, W.: Het bolwerk. p. 365.
- ¹²⁷ RMK III. nr. 1514., 1656, 1705, 1707, 1753, 4138, RMK III/2. pót. 6285, 6287., 6288, 7166, RMK III.1655, 1686, 1687, 1688, 1702, 1703, 1706, 1710, 2565, 2567, 3052, 3054., 3406, RMK III/2. pót. 6277., RMK III/3. pót. 6606., RMK III/4. pót. 7612.
- ¹²⁸ Eekhof, A.: De theologische faculteit te Leiden in de 17de eeuw. Utrecht, 1921. p. 163.
- ¹²⁹ Otterspeer, W.: Het bolwerk. p. 366.
- ¹³⁰ RMK III. 1889, 1892, 1896, 1897, 2341, 2488, 2522, 2594, RMK III/3. pót. 6535, 6568,
- ¹³¹ Ladányi, Sándor: Die ersten ungarischen Studenten von Coccejus. In: Een boek heeft een rug. p. 152.
- ¹³² Ladányi, Sándor: Peregrination ungarischer reformierter Studenten. In: Universitatis Budensis: 1395-1995. p. 206.
- ¹³³ Ladányi, S.: Die ersten ungarischen Studenten. In: Een boek heeft een rug. p. 152.
- ¹³⁴ RMK III. nr. 1805, 1807, 1808, 1809, 1839, 1841, 1842, 1843, 1890, 1895, 1937, 1938, 2206, 2283, 2339, 2390, 2435, 2481, 2483, 2485, 2486, 2487, 2490, 2491, 2494, RMK III/3. pót. 6551, 6552, 6567.
- ¹³⁵ András Szilágyi Tarpai, die op 3 en op 12 juli 1652 bij Coccejus disputeerde, schreef op 26 juli 1655 aan Coccejus, die hem op 14 april 1656 antwoorde. Zie: Zoványi, Jenő: A coccejanismus története: Tanulmány a protestáns theologia multjából / 1890, Budapest, 1980. p. 115.
- ¹³⁶ Ibidem, p. 51-52.
- ¹³⁷ RMK III. nr. 2115, 2139, 2140, 2207, 2247, 2248, 2249, 2251, 2285, 2284, 2340, 2343, 2344, 2346, 2347, 2348, 2349, RMK III/3. pót. 6438, 6506, 6507, 6510, 6511, 6512, 6513, 6514, 6516, 6517, 6518, 6534, RMK III/4. pót. 7690, 7691, 7692, 7693, 7694, 7695, 7696, 7697, 7698
- ¹³⁸ RMK III. nr. 2347, 2348.

- ¹³⁹ RMK III. nr. 1514, 1656, 1705, 1707, 1753, 4138, RMK III/2. pót. 6285, 6287, 6288, RMK III/4. pót. 7166, van der Woude.
- ¹⁴⁰ RMK III. nr. 4139, 4140, 4724, RMK III./ XVIII. 546, 1753, 1754, RMK III/4. pót. 7103, 7174v an der Woude.
- ¹⁴¹ *Graaf, G. H. van de*: A németalföldi akadémiák. p. 129-130.
- ¹⁴² *Otterspeer, W.*: De vesting van de macht. p. 231.
- ¹⁴³ *Graaf, G. H. van de*: A németalföldi akadémiák. p. 139.
- ¹⁴⁴ „1. Az Hollandusok[na]k Lejda után leg főbb Academiájok az, 's ahozképest a' Professorok meg válogatásában inkább vigyáznak arra. 2. Lejdában mind számosabb, mind fényesebb lévén az Ifjúság, sokkal drágább a lakás: Beneficiumunk semmi nints,” Sárospataki Református Kollégium Levéltára (verder SRKL) A XIII. nr. 4372. 10. op 20 januari 1770.
- ¹⁴⁵ „mivel ottis igen jeles Professorok vannak, a kiket hallani igen kívánnék” Peregrinuslevelek. p. 97.
- ¹⁴⁶ Disputatio theologica de angelo faciei Jehovae ad Jes. LXIII:9. prima & secunda. - ULB 240 C 12: 26.
- ¹⁴⁷ Disputatio theologica de bonis operibus.- ULB 241 G 13: 27.
- ¹⁴⁸ Sámuel Teleki spoorde op 24 juni 1762, in een brief aan Daniel Gerdes, de Groningse professor, vriendelijk aan, het manuscript eindelijk uit te geven. Zie: *Postma, F.*: Frustula Telekiana. In: Emlékkönyv. p. 215-218.
- ¹⁴⁹ AC 34. S. 236v-237. 16. Mai 1768.
- ¹⁵⁰ AC 35. S. 40 und AC 60 zonder vermelding van het paginanummer op 6 december 1784.
- ¹⁵¹ *Historia Hungarorum ecclesiastica*, Tomus I-III. [Libri I-IV] (Red. Rauwenhoff, L.W.E.), Lugduni-Batavorum, 1888-1890.
- ¹⁵² RMK III/2. pót. 6210, 6328.
- ¹⁵³ RMK III/3. pót. 6532, 6533.
- ¹⁵⁴ RMK III. 2391.
- ¹⁵⁵ In 2006 verdedigde Péter Eredics zijn proefschrift met het onderwerp Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der frühen Neuzeit.
- ¹⁵⁶ *Eredics, Péter*: Ungarische und siebenbürgische Studenten als Übersetzer niederländischsprachiger Bücher im 17. und 18. Jahrhundert. In: In search of the Republic of Letters. Intellectual relations between Hungary and the Netherlands 1500-1800. (Ed. Arnoud Visser). Wassenaar, 1999. p. 77.
- ¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 77-78.
- ¹⁵⁸ *Eredics, Péter*: „Ime vészel itt kezembe egy kitsiny, mindazáltal hasznos és épületes Múnkátskát.” Einleitende Anmerkungen zum Forschungsvorhaben „Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen in der frühen Neuzeit.” In: *Studiosorum et Librorum Peregrinatio*. Hungarian-Dutch cultural relations in the 17th and 18th century. (Hg. Den Hollander, August; Monok, István; Postma, Ferenc) Amsterdam-Budapest, 2006. p. 33.
- ¹⁵⁹ Ik dank Dr. Péter Eredics voor zijn mondelinge bijdrage.

Bronnen

Universiteitsbibliotheek, Universiteit Leiden

Archief van Senaat en Faculteiten

II. Archiven der Faculteiten

C1. Faculteit der Geneeskunde, Algemene administratie

414 – 418 „Actorum Facultatis Medicae Leydensis”, 1651—1847.

462. Acta en Decreta Facultatis Philosophiae, 1671-1812.

Het Archief van Curatoren der Leidsche Universiteit

I. De Periode voor 1812

B1. Resolutiën, Missiven, Ordonnantiën, enz.

18-36. Net-resolutiën van Curatoren (en Burgemeesters), 1574— 1811.

28-83. Bijlagen tot de resolutiën, 1574—1811.

Disputen

Disputatio theologica de angelo faciei Jehovae ad Jes. LXIII:9. prima & secunda. - ULB 240 C 12: 26.

Disputatio theologica de bonis operibus.- ULB 241 G 13: 27.

Universiteitsbibliotheek, Universiteit van Amsterdam

Het kaartensysteem van Prof. S. van der Woude.

Debreceni Református Kollégium Könyvtára

R 695. Csehszombati Sámuel peregrinációs albuma.

Sárospataki Református Kollégium Levéltára

Zsoldos-gyűjtemény A XIII.

Gedrukte bronnen en literatuur

BARGE, J. A. J. (1934). Het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche Universiteit in de 18de eeuw. Leiden

BLOM, J. C. H. (1993). Geschiedenis van de Nederlanden. (Red. Lamberts, E.) Rijswijk.

BOZZAY, RÉKA--LADÁNYI, SÁNDOR (2007). Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918. Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595-1918. Budapest

- CLOTZ, HENRIKE L. (1998). Hochschule für Holland, Die Universität Leiden im Spannungsfeld zwischen Provinz, Stadt und Kirche 1575-1619, Stuttgart
- ECKHOF, A. (1921). De theologische faculteit te Leiden in de 17de eeuw. Utrecht.
- Een boek heeft een rug. Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliofilie en universiteitsgeschiedenis ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag (1995). (Hoofred. Gosker, Margriet), Zoetermeer
- Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759-1761) (1987) (Red. Tolnai, Gábor), Budapest
- EREDICS, PÉTER (2006). „Ime vészel itt kezedbe egy kitsiny, mindazáltal hasznos és épületes Múnkátskát.” Einleitende Anmerkungen zum Forschungsvorhaben „Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen in der frühen Neuzeit.” In: Studiosorum et Librorum Peregrinatio. Hungarian-Dutch cultural relations in the 17th and 18th century. (Hg. Den Hollander, August; Monok, István; Postma, Ferenc) Amsterdam-Budapest
- EREDICS, PÉTER (1999). Ungarische und siebenbürgische Studenten als Übersetzer niederländischsprachiger Bücher im 17. und 18. Jahrhundert. In: In search of the Republic of Letters. Intellectual relations between Hungary and the Netherlands 1500-1800. (Red. Arnoud Visser). Wassenaar
- GRAAF, G. HENK VAN DE (1979). A németalföldi akadémia és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690-1795. Kolozsvár
- Haller Gábor naplója és iratai. (1862). In: Erdélyi Történelmi Adatok IV. kötet (Red. Szabó, Károly), Kolozsvár, IX-XIV, 3-31.
- Historia Hungarorum ecclesiastica, Tomus I-III. [Libri I-IV] (1888-1890). (Red. Rauwenhoff, L.W.E.), Lugduni-Batavorum
- HUTTMANN, ARNOLD (2000). Medizin im alten Siebenbürgen. (Red. Robert Offner) Hermannstadt/Sibiu
- LÓSY-SCHMIDT, EDE (1931). Hatvani István élete és művei 1718-1786. Debrecen
- M. ZEMPLÉN, JOLÁN: A magyarországi fizika története 1711-ig, Budapest, 1961.
- MOLHUYSEN, P. C. (1916). Bronnen tot de geschiedenis der Leidse Universiteit. Deel 2.: 8 Febr. 1610 - 7 Febr. 1647.
- OTTERSPEER, WILLEM (2002). Groepsportret met dame. De vesting van de macht. De Leidse Universiteit 1673-1775. Amsterdam

- OTTERSPEER, WILLEM: Groepsportret met dame. Het bolwerk van de vrijheid, de Leidse universiteit 1575-1672. Amsterdam, 2000.
- PATAKI, JENŐ (2004). Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből. Piliscsaba, (Red. Izsák, Sámuel; Gazda, István)
- Peregrinuslevelek: 1711-1750, Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak (1980). (Red. Hoffmann, Gizella), Szeged
- R. VÁRKONYI, ÁGNES (1997). Hungarian Students at European Universities in the 17th Century. In: Universitatis Budensis: 1395-1995: International Conference for the History of Universities on the Occasion of the 600th Anniversary of the Foundation of the University of Buda. (Red. Szögi, László; Varga, Júlia) Budapest
- RÁCZ, ISTVÁN (1992). A magyarországi peregrináció szükségszerűsége és lehetősége. In: Politikai gondolkodás – műveltségi áramlatok. Tanulmányok Irinyi Károly professzor születésének 60. évfordulójára. Debrecen
- RÁCZ, ISTVÁN (1995). Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai. Debrecen
- RUESTOW, EDWARD G. (1973). Physics at seventeenth and eighteenth-century Leiden: Philosophy and the new science in the university. The Hague,
- SZABÓ, KÁROLY – HELLEBRANT, ÁRPÁD (1898). Régi Magyar Könyvtár 3. kötet: magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Budapest
- SZABÓ, KÁROLY (1990-1996). Régi magyar könyvtár III. Pótlások, kiegészítések, javítások. 1-5. füzet (Onder de leiding van Borsa, Gedeon samengesteld door Dörnyei, Sándor en Szálka, Irma). Budapest
- SZABÓ, MIKLÓS (1980). Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI-XVIII. században. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. (Red. Csetri, Elek; Jakó, Zsigmond; Sipos, Gábor; Tonk, Sándor), Bukarest
- SZINNYEI, JÓZSEF.: Magyar írók, CD-ROM
- WOLTJER, J.J. (1965). De Leidse universiteit in verleden en heden. Leiden
- ZOVÁNYI, JENŐ (1980). A coccejanismus története: Tanulmány a protestáns theologia multjából / 1890, Budapest